

ратних у послератне године, ова књига истовремено преиспитује завршетак Другог светског рата као устаљену „нулту тачку“ историографских интерпретација.

Будући објављена на српском језику, монографија *Комунистичко освајање власти на Балкану* за српске читаоце, према нашем мишљењу, има двоструку важност. С једне стране, она представља извор знања о догађајима и процесима који су се у два суседним државама, Румунији и Бугарској, одвијали током Другог светског рата и првих послератних година, а о којима је

у домаћој историографији посвећивано до сада мало пажње. С друге стране, за читаоце који су далеко боље упознати са југословенском историјом, пружа могућност смештања догађаја и процеса који су се одвијали у Југославији у шири, балкански, европски и глобални контекст на прелазу из Другог светског рата у Хладни рат. Иако је реч о научној публикацији, стил писања Оливере Драгишић ову монографију чини пријемчивом не само стручној, већ и широј публици.

Наталија ДИМИЋ ЛОМПАР

Ondřej Vojtěchovský, Jan Pelikán, *V čase odkvétání. Československo a Jugoslávie v období pozdního socialismu, 1969–1989.*
Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2021, 330.

Ondřej Vojtěchovský, Jan Pelikán, *Ne baš lako socijalističko prijateljstvo. Čehoslovačka i Jugoslavija u razdoblju kasnog socijalizma (1969–1989)*, preveo Marijan Lipovac. Zagreb: Srednja Europa, 2024, 401.*

Завршна фаза југословенско-чехословачких односа, тачније, последње две декаде развоја, односно, опадања и пропасти социјализма, нису до сада биле систематски обрађене ни у српској, хрватској и осталим историографијама бивше Југославије, нити у чешкој или словачкој историографској литератури. Прва целовита и за сада једина монографија на ову тему, заснована првенствено на анализи бројних докумената из архива у Прагу, Београ-

ду и Загребу, дело је двојице чешких историчара, Ондрежеа Војтјеховског (Ondřej Vojtěchovský) и Јана Пеликана (Jan Pelikán), дугогодишњих предавача и истраживача на Филозофском факултету Карловог универзитета у Прагу. Обојица су познати у срединама бивше Југославије, како у уским научним круговима, тако и широј публици, првенствено захваљујући делима која су излазила у часописима у Београду, Загребу, Копру или, пак, као самосталне

* Овај текст је подржан од стране Европског фонда за регионални развој – Пројект: „Креативност и прилагодљивост као услов за успех Европе у међусобно повезаном свету“ (No. CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/0000734). Пројект се реализује на Филозофском факултету Карловог универзитета у Прагу. This work was supported by the European Regional Development Fund-Project “Creativity and Adaptability as Conditions of the Success of Europe in an Interrelated World” (No. CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/0000734). The project is solved at the Faculty of Arts, Charles University in Prague.

монографије у преводима.¹ Њихова ко-ауторска монографија под чешким називом *V čase odkvétání. Československo a Jugoslávie v období pozdního socialismu, 1969–1989* појавила се првобитно у Прагу у издању Филозофског факултета Карловог Универзитета 2021. године. У преводу Маријана Липовца, дело је у пролеће 2024. објављено у издању „Средње Европе“ из Загребa под називом *Ne baš lako socijalističko prijateljstvo. Čehoslovačka i Jugoslavija u razdoblju kasnog socijalizma (1969–1989)*. Већ на први поглед, јасно је да се чешки и хрватски називи разликују, а један од могућих разлога могао би да буде то што је главни наслов на чешком (*V čase odkvétání*) било тешко превести буквално, а да се притом задржи његово право значење – *време оцвата*. Стога су аутори и преводилац изабрали нешто другачији назив – *Не баш лако социјалистичко пријатељство*, које као и *V čase odkvétání*, на крају крајева, одговара самој тематици дела. Југославија и Чехословачка су у последње две деценије социјализма, а како ће се на крају испоставити и свог постојања, заиста доживеле „оцват“ својих односа и постепено одумирање у време бројних изазова, како на глобалном нивоу, тако и унутар социјалистичког блока. И због тога би се могло истаћи да су две државе развијале и на крају окончале „не баш лако социјалистичко пријатељство“.

За ширу читалачку публику, првенствено чешку и словачку, пасажии који анализирају питање чехословач-

ких туристичких путовања ка Југославији, или питање чехословачке емиграције преко југословенске територије након 1969. године, могли би свакако бити интересантни. И дан данас се при помену Јадранског мора, средња и старија генерација Чеха и Словака радо сећа својих првих летовања у тадашњој Југославији. Југославија је, између осталог, од почетка седамдесетих година била најпрометнија транзитна област за чехословачку емиграцију ка Западу: за разлику од чехословачких граница тог времена, које су према западним земљама биле добро чуване и углавном ограђене бодљикавом жицом, са југословенском границом ка Италији и Аустрији то није био случај. Исто тако, за читаоце у Србији, Хрватској, Словенији и постјугословенским земљама, посебно би могли бити занимљиви одломци који се односе на живот Југословена у Чехословачкој у позном социјализму, али кроз призму нелегалне трговине и криминала. Хрватски превод књиге, међутим, нуди још један битан аспект југословенско-чехословачких односа у касном социјализму – питање југословенских радника у чехословачкој привреди (посебно у грађевинарству), али и њиховог социјалног живота у чешкој и словачкој средини. Иако није адекватно поредити присуство чешких и словачких туриста на Јадрану у време позног социјализма (током седамдесетих обично се радило о 300.000 лица годишње), са југословенским грађевинцима у Чехословачкој (средином седамдесетих било их је око 10.000 годишње), они који су доживели таква искуства, или имају интересовање за такву тему, могли би бити потенцијални читаоци ове публикације.

Нешто ужа читалачка публика, пре свега историчари који се баве слич-

1 Види на пример неке од последњих њихових објављених радова, тј. монографија: Ondřej Vojtěchovský, *Iz Praga protiv Tita: Jugoslavenska informbiroovska emigracija u Čehoslovačkoj*, (Zagreb: Srednja Europa, 2016); Јан Пеликан, *Новим путевима. Косово 1958–1969*, (Београд: Службени гласник, 2022).

ним темама (у хронолошком и просторном смислу) могли би, међутим, поставити питање избора овакве проблематике? Шта то она нуди, посебно имајући у виду чињеницу да су Југославија и Чехословачка развијале другачије видове социјализма? Управо на овакву врсту питања, аутори су одговорили у уводу, али и у другим деловима књиге кроз бројне примере, истичући да се не ради о компаративној анализи развоја две државе, њихових контаката и проблема у тим везама. У питању је пре свега анализа југословенско-чехословачких односа у ширем политичком контексту, али и у погледу друштва, разних друштвених феномена, емиграције и културе. Веома специфичан положај Југославије у социјалистичком друштву, између осталог, створен отклоном од совјетског утицаја, још више је уздигао југословенску државу и друштво у односу на социјалистичке државе и друштва која су остала под тим истим совјетским утицајем. Како су аутори истакли, једино је Чехословачка била спремна да се мери са Југославијом, због чега је, између осталог, анализиран амбивалентан однос два различита државна социјалистичка система и њихових режима. И поред разних противречности, како са чехословачке, тако и са југословенске стране, постојао је одређени вид интересовања за успостављање веза и њихов развој током седамдесетих и осамдесетих година. Могло би се рећи да је то интересовање било веће са чехословачке стране, посебно када се радило о економској сарадњи, али и поводом потврде легитимитета новог режима у Чехословачкој након совјетске војне интервенције августа 1968. године. Нема сумње да је новом режиму на челу са Густавом Хусаком (Gustáv Husák), мо-

гућа посета Јосипа Броза Тита Прагу могла много да значи. Међутим, до тога није никада дошло (Тито је последњи пут био у посети Чехословачкој и Прагу од 9. до 11. августа 1968. године, свега десетак дана пре совјетске окупације Чехословачке). Ипак, очекивало се да би Хусакова посета Југославији и Београду октобра 1973. могла да означи нову, бољу етапу југословенско-чехословачких односа. Како су аутори истакли, још од пролећа 1972. дошло је до постепене стабилизације тих односа, која се одржала у наредних петнаестак година.

Касни социјализам – временски оквир проучавања ове тематике, без сумње је на месту. За земље совјетског блока, како наглашавају аутори, углавном се мисли на епоху од средине шездесетих до средине осамдесетих година, тј. од Брежњевљеве ере до почетка перестројке. У чехословачком случају, временски граничници били су одређени битним дешавањима – крахом реформског покрета који се у данашњој историографији обично назива Прашким пролећем (овај термин је у чешкој верзији за разлику од хрватског превода, изузетно ретко заступљен; чешће се појављује као реформски покрет, или процес), па све до краја режима тзв. нормализације (1969–1989). У југословенском случају, како Војтјеховски и Пеликан истичу, оваква одредница са касним социјализмом се у потпуности и не подразумева. Међутим, у питању је било веома важно раздобље и за Југославију, имајући у виду раст унутрашњих политичких, економских и пре свега националних проблема, који су осамдесетих година били све озбиљнији са неизвесним током и исходом.

У погледу структуре, чешка верзија садржи шест, док хрватска верзија има седам поглавља – разлика се огледа управо у поменутом поглављу везаном за присутност југословенских радника и фирми у Чехословачкој. Могло би се рећи да су прва четири поглавља више временски одређена и усмерена ка политичким питањима: од првих југословенских реакција на политичке и друштвене промене у Чехословачкој након августа 1968, преко успостављања Хусаковог режима *нормализације*, до постепене стабилизације југословенско-чехословачких односа током 1973. године. За разлику од прве половине седамдесетих година коју обрађују прва два поглавља и раздобља након Титове смрти (треће и четврто поглавље), аутори нажалост нису посветили већу пажњу другој половини седамдесетих година која би могла, из тадашње чехословачке и југословенске перспективе, да се означи као мање битно раздобље у односима две земље, с обзиром да је до поменуте стабилизације дошло пре тога. Упркос томе, радило се о периоду бројних изазова као што су покушај јачања чехословачке опозиције једном ауторитарном режиму Густава Хусака, исказан неформалном грађанском иницијативом *Повеља 77* (*Charta 77*). Иницијатива и њени потписници критиковали су чехословачки ауторитарни режим због непоштовања људских права, што је од 1977. привукло пажњу међународне јавности и чехословачке емиграције, мада је њен одјек у самој Чехословачкој био доста слабији и није донео никакве значајније промене.

Као што је поменуто, раздобље након Титове смрти је завредило већу пажњу аутора, између осталог, јер се радило о врло битном догађају који је

имао потенцијал да утиче на промене у југословенском спољнополитичком курсу. Титова смрт је међу водећим чехословачким политичарима пропраћена са забринутошћу да би у Југославији могло доћи до јачања прозападног утицаја и њеног дефинитивног окретања Западу. Међутим, како су показали аутори, у односима Југославије и Чехословачке није дошло до таквог заокрета. У првој половини осамдесетих година реализоване су неке од значајнијих државних посета: Васил Биљак (*Vasil Bilak*), један од водећих чехословачких политичара и словачких комуниста, члан ЦК Комунистичке партије Чехословачке (КПЧ), посетио је Југославију и Београд децембра 1983, након више од три године одлагања планиране посете. У супротном смеру, ка Чехословачкој и Прагу, путовали су неки од водећих југословенских политичара тог времена попут Мике Шпиљка (април 1984), Станета Доланца (мај 1985) и других. Последњу већу државну посету из Чехословачке Југославији предводио је септембра 1987. дугогодишњи предводник режима тзв. нормализације, Густав Хусак, свега два месеца пре него што је поднео оставку на место генералног секретара ЦК КПЧ (на позицији председника државе остао је до политичких промена спојених са Баршунастом револуцијом крајем 1989. године). Како су истакли Војтјеховски и Пеликан у четвртном поглављу свог рада, радило се о времену када је већина иницијатива за побољшање југословенско-чехословачких односа стизала из Прага. Парадоксално, до тог побољшања је дошло у периоду 1986–1988, у време економске кризе и успоставе нефункционалног колективног управљања државом, оличеног у Председништву СФРЈ. У форми епилога би-

латералних веза, аутори су поменули епизоду из јануара 1990, непосредно уочи распада социјалистичке Југославије и смене Хусаковог режима у социјалистичкој Чехословачкој. У Праг је тада стигао југословенски министар спољних послова Будимир Лончар, кога је нова водећа структура чехословачких политичара, на челу са новим председником републике Вацлавом Хавелом (Václav Havel), дочекала не као представника комунистичког режима, већ као слободне земље која се мења и која је увек била уз Чехословачку.

Иако су прва четири поглавља везана пре свега за дипломатске и политичке везе две државе, у њима можемо наћи и екскурсе о другим елементима билатералних односа, нарочито у домену културних веза, конкретније, узajамне заступљености књижевника и њихових дела у Чехословачкој и Југославији. Уместо пуког набрајања посета културних и уметничких стваралаца, одиграних позоришних представа или отворених изложби, аутори су на допадљив начин представили околности које су пратиле присуство дела чехословачких дисидената, Вацлава Хавела Павела Кохоута (Pavel Kohout) и Милана Кундере (Milan Kundera) у Југославији. Неке од њихових драма биле су постављене као позоришни комади у југословенским позориштима од почетка осамдесетих година па све до распада совјетског блока. Међу читалачком публиком у Југославији посебно су била популарна Кундерина дела, преведена на неки од југословенских језика.

Са друге стране, чехословачка публика је сплетом различитих околности могла да се упозна са југословенском културом и књижевношћу. У посматраном периоду у Чехословачкој је била активна плејада врло таленто-

ваних и квалитетних чешких преводилаца и познавалаца „југословенских“ језика. Након што је Иво Андрић добио Нобелову награду за књижевност 1961. године, интересовање чехословачке публике за југословенску књижевност нагло је порасло. Од седамдесетих година, уз помоћ поменуте групе чешких преводилаца, то интересовање је одржавано, посебно у време процвата чехословачког туризма на Јадрану. Међутим, обе стране су биле свесне да се нека од забрањених дела приказују у другој, партнерској земљи. Како су аутори нагласили у потпоглављу „Читање између редова“, прашко руководство је због присуства „одбачених“ дела чехословачких дисидената у Југославији било огорчено, јер су својим успехом у другој социјалистичкој земљи представљала својеврсну опозицију и негацију чехословачког режима нормализације. Са друге стране, режим у Прагу дозвољавао је од седамдесетих година значајно присуство југословенске културе у Чехословачкој, не само књижевних, већ и кинематографских дела, попут „Врућег ветра“ који је у Чехословачкој био веома популарна телевизијска серија. Анализирајући овакве културолошке феномене аутори су закључили да је режим Густава Хусака дозволио велику присутност југословенске културе, уз врло благу цензуру, као вид „компензације“ грађанима који нису могли путовати на запад, што није био случај са домаћим, чехословачким ауторима. Иако је Југославија спадала у социјалистичке земље, њен либералнији систем могао је чехословачким грађанима изгледати као одређени „прозор“ ка Западу. Уједно, чехословачке владајуће структуре веровале су да приказивањем (и критиком) једне друге културе, „имплицитно херетичког модела

социјализма“, заправо поправљају и учвршћују слику реалног социјализма за чехословачку јавност. Са друге стране, у Чехословачкој су била присутна дела југословенских аутора која су представљала одређену критику режима у Београду. Међутим, како је у монографији истакнуто, за разлику од бројних притужби чехословачких дипломата југословенским властима, није забележена ниједна жалба југословенске стране чехословачким колегама у Прагу. Након одличних пасуса о култури, читалац би могао поставити питање – зашто „читање између редова“ није нашло своје место као посебно (ново) поглавље?

Међу темама обрађеним у већ представљеним поглављима о дипломатским и политичким везама, наша су се и питања трговинско-привредне сарадње, југословенских студената на чехословачким универзитетима, уз нагласак на чувену филмску школу ФАМУ у Прагу. Питање југословенског информбироовског егзила у Чехословачкој који се поново активирао крајем шездесетих и почетком седамдесетих година такође је предмет ове монографије, обрађен дугогодишњим истраживањем једног од коаутора, Одржеја Војтјеховског.

Посебна два велика поглавља (у хрватској верзији ради се о три) била су посвећена другим темама. Пето поглавље анализира присуство чехословачких туриста на Јадрану и разлоге тог феномена, уз посебан нагласак на промену приступа Хусаковог режима питању туризма од почетка седамдесетих година. Са једне стране, тај режим је првобитно ограничавао туризам у Југославији из политичких и економских разлога, а нарочито стога што је сваке године неколико хиљада Чеха и Словака свој годишњи одмор у Југо-

славији искористило да емигрира на Запад. Са друге стране, Хусаков режим је увидео да је јадрански туризам био од огромне важности за чехословачко становништво, јер је стварао осећаје „доброг живота“ и уједно, по повратку са годишњег одмора, социјалистичког благостања код куће.

За разлику од чехословачког туризма у Југославији, југословенски туризам у Чехословачкој углавном је имао другачији карактер. Управо у шестом поглављу, аутори анализирају питање боравка и живота југословенских држављана у Чехословачкој, али не кроз истицање посета споменицима културе, већ кроз излагање о тзв. „шопинг туризму“ и разним илегалним пословима. Врло битан детаљ, на који су аутори упутили читаоце, односи се на чињеницу да југословенским туристима у Чехословачкој нису биле потребне визе, у поређењу са врло компликованим процедурама које су чекале чехословачке туристе на путу ка Јадрану. Та чињеница уједно је омогућавала путовања између Истока и Запада, што су појединци злоупотребљавали за кријумчарење и препродају разне робе. Како се у монографији истиче, због свог положаја и саобраћајних веза, Братислава је имала посебан значај за југословенске кријумчаре и представљала је, уз Трст, Беч, Будимпешту, Катовице и Краков, један од југословенских црноберзијанских центара. Уједно, Југословени су били међу најбројнијим страним затвореницима у чехословачким затворима, уз Вијетнамце и чехословачке комунисте чији се број од осамдесетих значајно повећавао све до краја социјализма.

Поред југословенских „црноберзијанаца“, значајан простор у монографији (у хрватској верзији) посвећен је

значају југословенских радника и фирми, посебно грађевинских, у развоју чехословачког касног социјализма. Како су аутори истакли у седмом, последњем поглављу загребачког издања, питање „привременог рада“ југословенских радника у иностранству било је углавном везано за њихово ангажовање од друге половине шездесетих година у западноевропским земљама. Међутим, понуда Бугарске да прихвати југословенске раднике била је оцењена од Титовог режима као политички мотивисана и националистички усмерена према становништву у СР Македонији. Са Чехословачком то већ није био случај, тако да су обе стране нашле заједничку реч почетком седамдесетих година – Чехословачкој је била неопходна радна снага (по могућству она, која би се културолошки лакше уклопила у чешку и словачку средину), док је Југославија одређени број својих радника – гастарбајтера, за које се претпостављало да би могли остати без посла на Западу услед смањене производње, могла усмерити ка другој, прихватљивијој социјалистичкој земљи. Централно место овог поглавља не чини само листа индустријских, угоститељских и здравствених објеката у Прагу, Братислави, Карловим Варима и другим чехословачким градовима који су остали иза југословенских грађевинаца, већ и њихов живот у Чехословачкој у којој су уживали већи углед него у западноевропским земљама. Томе су допринели ранији углед Југославије код чехословачке јавности и чињеница да су југословенски радници у Чехословачкој били плаћани од својих фирми из Југославије, које су пословале успешније него чехословачке, због чега су им и плате биле далеко веће. Удаја Чехиња и Словакиња за

југословенске раднике на привременом раду у Чехословачкој такође је у фокусу ове књиге. Наиме, у првој половини осамдесетих година, у Чехословачкој се годишње склапало око сто југословенско-чехословачких бракова, при чему одлазак Чехиња и Словакиња за Југославију, у супругов дом, није значао и њихов прекид веза са својом домовином. Међутим, како су аутори сазнали, Чехиње и Словакиње нису се селиле само у веће југословенске градове, већ и у врло рурална подручја, која су у цивилизацијском смислу далеко заостајала за оним што су имале у Чехословачкој, мада је овај феномен био ређи. Аутори су показали да су, упркос пропадању некада врло битних објеката које су давно изградили југословенски радници, током касног социјализма у Чехословачкој остварени велика модернизација и просперитет чехословачке привреде, управо захваљујући југословенском партнеру и његовим радницима.

Монографију прожима сегмент југословенско-чехословачких односа без кога би се ти односи након 1945. тешко могли замислити – Совјетски Савез. Ова водећа источноевропска земља била је присутна и у југословенско-чехословачким везама након 1968. године. Аутори повремено истичу да је од релације Москва–Београд зависео и став Прага према југословенском партнеру у време касног социјализма. Тако је било и након Титове смрти, када је чехословачка забринутост била слична реакцијама из Москве поводом југословенске спољнополитичке оријентације. Међутим, исто тако, примећују аутори, промене које је Совјетски Савез доживљавао у време Михаила Горбачова од средине осамдесетих година,

имале су већи утицај на ситуацију у Чехословачкој, него у Југославији.

Чешко издање ове монографије на својим првим страницама има једну кратку информацију – да је књига настала у оквиру пројекта који финансира Чешка фондација за науку (Grantová agentura České republiky). Детаљ, који за потенцијалне читаоце у Србији, Хрватској, Словенији и другим данашњим земљама некадашње Југославије, неће пуно значити. За упућенију научну публику у Чешкој и Словачкој, чињеница да су аутори ове публикације успели да добију пројекат пре него што је књига настала, у годинама рестриктивног финансирања и велике конкуренције, указује на велики значај овог трогодишњег истраживања који је потврђен највишим оценама од стране Чешке научне фондације.² Значај мо-

нографије и њене теме потврђује и њен превод на хрватски и објављивање у Загребу. Свакако, коначан суд не дају фондације и издавачи, већ читатељска публика и време које је поводом југословенско-чехословачких односа из касног социјализма учинило своје. Упркос чињеници да ниједна од тих држава не постоји, аутори су се потрудили да укажу на трагове прошлости који одолевају времену: „Југославија је у чешком (и словачком) окружењу, у одређеној мјери изван пажње већине друштва, преживјела vlastitu smrt. U nizu českých gradova, uključujući Prag, Ostravu, Plzeň ili Liberec do danas postoji Jugoslávská (Jugoslavenska) ulica kao podsjetnik na bivšeg saveznika i prijateljsku državu...“³

Милан СОВИЉ

2 Види стручну презентацију пројекта и његовог значаја на страницама Чешке научне фондације: *Titova Jugoslávie byla antipodem československé normalizace, GA ČR*, datum pristupa 10. 6. 2024. <https://gacr.cz/titova-jugoslavie-byla-antipodem-ceskoslovenske-normalizace/>

3 Ondřej Vojtěchovský, Jan Pelikán, *Ne baš lako socijalističko prijateljstvo. Čehoslovačka i Jugoslavija u razdoblju kasnog socijalizma (1969–1989)*, preveo Marijan Lipovac, (Zagreb: Srednja Europa, 2024), 379.

Die verlorene Wissenschaft. Versuch einer Katharsis nach Corona, herausgegeben von Klaus Buchenau und Matthias Fehner. Hannover-Stuttgart: Ibidem Verlag, 2024, 474.

Несвакидашња ситуација у коју је читав свет ушао почетком 2020. године поставила нам је многа питања на која још увек не дајемо одговоре. Затечени том друштвеном, медицинском и економском новотаријом историчари нису у стању да у помоћ призову искуства претходних генерација. Један стари политичар, сећам се, рекао је да се све што се нама догађа – некеме већ догодило. Ипак, Ковид-19 десио се само тада и само нама. Овај глобални пресе-

дан збуњује и данас, али поједини научници не одустају од покушаја научне интерпретације те велике драме. У такве покушаје сврставамо и тематски зборник којег су приредили Клаус Бухенау и Матиас Фехнер, а у оквиру кога је један мултидисциплинарни тим преиспитао неке аспекте ове пандемијске кризе.

У фокусу зборника *Die verlorene Wissenschaft. Versuch einer Katharsis nach Corona* (Изгубљена наука. Покушај ка-